

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ

ΤΟΜΕΑΣ: ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ

ΘΕΜΑ:

«Ιστορικός περίπατος στον αρχαιολογικό χώρο του Ορχομενού»

Άγιος Γεώργιος, Ιούνιος 2018

Τάξη: Α' Λυκείου Λυκειακών τάξεων Αγίου Γεωργίου Βοιωτίας

Μαθητές:

Δημητρόπουλος Βασίλειος

Καράντζαλη Λεωνιδία

Κατής Ηλίας

Κατής Χρήστος

Κατσίμα Μαρία-Άννα

Κιούσης Νικόλαος

Κόκα Βασίλ

Κολοβός Παναγιώτης

Κουτσοβασίλης Βασίλειος

Κουτσοπούλου Σοφία

Λεβάκη Αργυρώ

Λιάννη Δήμητρα

Μαρζέλος Ορφέας

Μίχου Μαρία-Αγγελική

Μπούτσης Λουκάς

Παπαχαλαράμπους Ελένη

Σαχίνι Αμαρίλντο

Τοπολιάτης Κωνσταντίνος

Φερφυρής Γεώργιος

Χοτζάι Αρμέντ

Χουσιάδας Κωνσταντίνος

Χουσιάδας Χαράλαμπος

Υπεύθυνες καθηγήτριες:

Κορογιάννου Ζαφειρία

Κόλλια Βαρβάρα

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	4
Ιστορία Ορχομενού	5
Ιστορικές αναφορές στον Ορχομενό	7
Αποστραγγιστικά/αρδευτικά έργα των Μινύων	10
Αρχαίο θέατρο Ορχομενού	12
Ο τάφος του Μινύα	18
Μουσείο Θήβας	21
Βιβλιογραφία	24

Εισαγωγή

Όπως εξάγεται από την ανάλυση του φαινομένου της ιστορικής συνείδησης, η Ιστορία με κανέναν τρόπο δεν περιορίζεται στην πολιτική ιστορία των λαών και δεν εξαντλείται με τους πολέμους τους. Εξίσου σημαντική είναι και η τοπική ιστορία για τη γνώση του τόπου και των ιδιαίτερων συνθηκών διαμόρφωσης της φυσιογνωμίας ενός λαού. Η Τοπική Ιστορία είναι συνυφασμένη με την ιστορία και γενικά και η μια τροφοδοτεί και ερμηνεύει την άλλη, ώστε στην ουσία να αποτελούν το ίδιο πράγμα.

Το ενδιαφέρον για την τοπική ιστορία πήγασε από την ειλικρινή προσπάθεια για στήριξη του ίδιου του έθνους και της ανεξαρτησίας του, ως όργανο διαμόρφωσης της ιστορικής συνείδησης. Ο ρόλος της Τοπικής Ιστορίας είναι διαφωτιστικός και ερμηνευτικός, προκειμένου να έρθουν στην επιφάνεια αλήθειες ξεχασμένες, να εξηγηθεί καλύτερα το παρόν και να σηματοδοτηθεί το μέλλον – και όχι για να αποπροσανατολίσει. Τέθηκε ως μοχλός απελευθέρωσης και όχι καταδυνάστευσης

Τελικά, Τοπική Ιστορία είναι γνώση και τρόπος βίωσης της ιδιαίτερης πατρίδας. Στηρίζεται στον ψυχικό και πνευματικό σύνδεσμο του ατόμου με τη γενέθλια γη, τη φύση και τη ζωή σε αυτήν. Στην παράδοση, τον τρόπο ζωής και τις αξίες της τοπικής κοινωνίας. Ο ψυχικός σύνδεσμος με την ιδιαίτερη πατρίδα, τα υγιή και ευγενικά αισθήματα προς αυτήν αποτελούν τη βάση της αγωγής από την οποία ξεκινά η συνολική γνώση και η κατανόηση του ευρύτερου κόσμου.

Για το λόγο αυτό αποφασίσαμε να ασχοληθούμε με την ιστορία της εγγύτερης περιοχής μας και συγκεκριμένα με τον Ορχομενό. Ερευνήσαμε τον αρχαιολογικό χώρο με έμφαση στο αρχαίο θέατρο και τον τάφο του Μινύα.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΟΡΧΟΜΕΝΟΥ

Υπάρχουν πολυάριθμες μυθολογικές αναφορές για τον Ορχομενό. Ο σημαντικότερος μυθικός κύκλος ξεκινάει από τον βασιλιά Αθάμα που είχε παιδιά τον Φρίζο και την Έλλη. Με τον Ορχομενό επομένως συνδέεται ο μύθος του χρυσόμαλλου δέρατος και της Αργοναυτικής εκστρατείας.

Ο Ορχομενός φαίνεται να κατοικήθηκε από την νεολιθική περίοδο, γύρω στο 6000 π.χ. Μεγάλη ακμή όμως γνώρισε την πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο μεταξύ 2.000 και 1.200 π.Χ. όταν κατοικήθηκε από ένα αρχαιοελληνικό φύλλο τους Μινύες. Την περίοδο εκείνη η περιοχή γνώρισε μεγάλη ακμή. Χαρακτηριστικό της μεγάλης ανάπτυξης της κοινωνίας των Μινυών είναι τα αποστραγγιστικά έργα που έγιναν τότε, για την πρώτη αποξήρανση της λίμνης της Κωπαΐδας. Ο Όμηρος κάνει αναφορά στην Ιλιάδα για τον πλούτο των κατοίκων του Ορχομενού. Ο πλούτος και η φήμη του αποτυπώνονται τόσο στις αφηγήσεις του Ομήρου (Ιλ., Ι, 379-382), όσο και του Στράβωνα και του Πausανία. Ο τελευταίος μάλιστα στα μέσα του 2^{ου} αι. μ. Χ., είδε το «Θησαυρό του Μινύου», τον μνημειώδη θολωτό τάφο του 13^{ου} αι. π.Χ. και θαύμασε τον τρόπο κατασκευής του, αντιπαραβάλλοντάς τον με τα κυκλώπεια τείχη της Τίρυνθας και τις πυραμίδες της Αιγύπτου (Pausanias, Boiotika IX, 38).. Η πόλη συμμετείχε στον Τρωικό πόλεμο, , όπως φαίνεται από το «Νηών κατάλογο» στην Ιλιάδα του Ομήρου, με αρχηγούς τον Ασκάλαφο και τον Ιάλμενο. Σε αυτό τον κατάλογο ο Ορχομενός εμφανίζεται μαζί με την Ασπληδόνα, αλλά διαχωρίζεται από 29 βοιωτικές πόλεις που αναφέρονται ως ομοσπονδία.

Ο Ορχομενός παρακμάζει με την εισβολή του αρχαίου λαού των Βοιωτών στην περιοχή της Βοιωτίας. Οι Βοιωτοί με αφετηρία την Θήβα σταδιακά κατέλαβαν όλη σχεδόν την περιοχή της σημερινής Βοιωτίας. Ο Ορχομενός από τον 8ο αιώνα π.Χ. και μετά, υπό την κυριαρχία των Βοιωτών αποτέλεσε μία σημαντική πόλη του κοινού των Βοιωτών.

Κατά την διάρκεια του Κορινθιακού πολέμου η πόλη βρέθηκε στο πλευρό της Σπάρτης η οποία διατηρούσε στην πόλη φρουρά. [...]

Ο Φίλιππος μετά την επικράτησή του στην μάχη της Χαιρώνειας ανοικοδόμησε ξανά τον Ορχομενό. Οι Μακεδόνες ανοικοδόμησαν το κάστρο της πόλης που σώζεται έως σήμερα και για ένα διάστημα όρισαν τον Ορχομενό ως έδρα του Βοιωτικού κοινού. Η πόλη παρήκμασε μετά τις λεηλασίες που πραγματοποίησε ο Ρωμαίος στρατηγός Σύλλας στην περιοχή το 86 π.Χ. [...]

[...] Στον Ορχομενό λατρεύονταν κυρίως οι Χάριτες και προς τιμήν τους οργανώνονταν τα Χαριτήσια.

Όρια Βοιωτικού κοινού	
Νομίσματα Βοιωτικού κοινού Αργυροί οβολοί Ορχομενού, 550-480 π.Χ. (Μουσείο Θήβας)	Κατά τη διάρκεια της αθηναϊκής κυριαρχίας στη Βοιωτία (458-447 π.Χ.) το Βοιωτικό Κοινό υπήρξε μέλος της Αθηναϊκής Συμμαχίας (Θουκυδίδης Ι 107-108). Αυτό φανερώνουν και τα νομίσματα που συνεχίζουν να φέρουν το σύμβολο του Κοινού, την ασπίδα, αλλά δεν επιγράφονται με το εθνικό ΒΟΙΟ.

ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΤΟΝ ΟΡΧΟΜΕΝΟ

Στον Ορχομενό και την ιστορία του έχουν αναφερθεί αρκετοί ιστορικοί της αρχαιότητας. Ένας από αυτούς είναι και ο Θουκυδίδης. Παρακάτω ακολουθούν αποσπάσματα από το βιβλίο "Ιστορία" του Θουκυδίδη, που περιέχουν ιστορικές αναφορές για την πόλη του Ορχομενού. Επίσης, ακολουθούν και μυθολογικές αναφορές, από την Ιλιάδα του Ομήρου

Α. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, ΙΣΤΟΡΙΑΙ

ΘΟΥΚ 5.61.1–5.63.4

Αντιδράσεις Αθηναίων και Σπαρτιατών μετά τη σύναψη της ανακωχής Άργους–Σπάρτης

Ο Αλκιβιάδης, αρχηγός πλέον της δημοκρατικής παράταξης της Αθήνας, κατόρθωσε να πείσει τους συμπολίτες του να επιλέξουν αντί της συμμαχίας με τη Σπάρτη μια συμμαχία με το Άργος, την Ήλιδα και τη Μαντίνεια. Οι Σπαρτιάτες αντέδρασαν στην πρόθεση των Αργείων να καταλάβουν την Επίδαυρο και έστειλαν ισχυρές δυνάμεις υπό την ηγεσία του βασιλιά Άγη. Ο τελευταίος κατόρθωσε να περικυκλώσει τους αντιπάλους του, αλλά επέλεξε να κλείσει τετράμηνη ανακωχή αντί να τους συντρίψει.

[5.61.1] Μετ' ολίγον έφθασεν εξ Αθηνών επικουρία χιλίων οπλιτών και τριακοσίων ιππέων υπό την αρχηγίαν του Λάχητος και του Νικοστράτου. Οι Αργείοι, μολονότι δυσηρεστημένοι κατά της ανακωχής, δεν ήθελαν εν τούτοις να την διαρρήξουν. Δια τούτο συνέστησαν εις τους Αθηναίους να απέλθουν, και ηρνούντο να τους παρουσιάσουν προ του δήμου, με τον οποίον ήθελαν να συνεννοηθούν, μέχρις ότου οι Μαντινείς και οι Ηλείοι, οι οποίοι δεν είχαν ακόμη αναχωρήσει, τους εξηνάγκασαν προς τούτο δια των επιμόνων παρακλήσεών των. [5.61.2] Οι Αθηναίοι τότε δια του Αλκιβιάδου, ο οποίος είχε έλθει ως πρεσβευτής, υπεστήριζαν ενώπιον των Αργείων και των λοιπών συμμάχων, ότι κακώς συνωμολογήθη η ανακωχή, άνευ της γνώμης των άλλων συμμάχων και τώρα ότε οι ίδιοι έφθασαν εις κατάλληλον ώραν, ώφειλαν να επαναλάβουν τας εχθροπραξίας. [5.61.3] Οι σύμμαχοι, πεισθέντες από τα επιχειρήματά των, εβάδισαν ευθύς κατά του Αρκαδικού Ορχομενού πάντες, πλην των Αργείων, οι οποίοι, μολαταύτα πεισθέντες, δεν ηκολούθησαν ευθύς αμέσως, ήλθαν όμως και αυτοί ακολούθως. [5.61.4] Και στρατοπεδεύσαντες πάντες πλησίον της πόλεως, ήρχισαν πολιορκούντες αυτήν και ενεργούντες επανειλημμένας εφόδους. Εις τους άλλους λόγους, δια τους οποίους επεδίωκαν να την καταλάβουν, προσετίθετο και το γεγονός, ότι οι Λακεδαιμόνιοι είχαν τοποθετημένους εκεί προς φύλαξιν ομήρους εκ της Αρκαδίας. [5.61.5] Οι Ορχομένιοι, φοβηθέντες μήπως ένεκα της αδυναμίας του τείχους των και του πλήθους του εχθρικού στρατού καταστραφούν, πριν έλθη κανείς προς βοήθειάν των, εσυνθηκολόγησαν, υπό τον όρον να εισέλθουν εις την συμμαχίαν, να δώσουν ομήρους εκ της πόλεώς των προς τους Μαντινείς και να

παραδώσουν εκείνους τους οποίους οι Λακεδαιμόνιοι είχαν τοποθετήσει εκεί προς φύλαξιν.

[5.62.1] Μετά την κατάληψιν του Ορχομενού, οι σύμμαχοι εσκέπτοντο κατά τίνος μέρους έπρεπε να στραφούν πρώτον. Και οι μεν Ηλείοι εζήτουν να στραφούν κατά του Λεπρέου, οι δε Μαντινείς κατά της Τεγέας. Οι Αργείοι και οι Αθηναίοι ετάχθησαν με το μέρος των Μαντινέων. [5.62.2] Οι Ηλείοι, αγανακτήσαντες, ότι απερρίφθη η κατά του Λεπρέου προέλασις, επέστρεψαν εις τα ίδια, ενώ οι λοιποί σύμμαχοι ήρχισαν παρασκευαζόμενοι εις την Μαντίνειαν δια την επίθεσιν κατά της Τεγέας, μερικοί μάλιστα των κατοίκων της οποίας υπέσχοντο να την παραδώσουν.

[5.63.1] Οι Λακεδαιμόνιοι, επιστρέψαντες εις τα ίδια μετά την συνομολόγησιν της τετραμήνου ανακωχής, εμέμφοντο πικρώς τον Άγιν, ως μηκατακτήσαντα το Άργος, ενώ παρουσιάσθη προς τούτο ευκαιρία, ομοία της οποίας, όπως αυτοί ενόμιζαν, ουδέποτε άλλοτε είχε παρουσιασθή. Διότι δεν ήτο εύκολον να συγκέντρωση τις τόσον πολυάριθμον και τόσον λαμπρόν συμμαχικόν στρατόν. [5.63.2] Αλλ' όταν έφθασεν η είδησις περί της πτώσεως του Ορχομενού, ήρχισαν πλέον εξεγειρόμενοι πολύ περισσότερον και παρασυρόμενοι υπό του πάθους, απεφάσισαν δ' αμέσως, παρά την συνήθειάν των, ότι έπρεπε να κατεδαφίσουν την οικίαν του Άγιδος και του επιβάλουν πρόστιμον εκατόν χιλιάδων δραχμών. [5.63.3] Αλλ' ούτος τους παρεκάλει θερμώς να μη προβούν εις την τιμωρίαν του, διότι θα εξηγόραζε το σφάλμα του δια γενναίας πράξεως, εις προσεχή εκστρατείαν. Εάν δε δεν κατώρθωνε τούτο, τότε ας κάμουν ό,τι θέλουν. [5.63.4] Οι Λακεδαιμόνιοι ανέβαλαν μεν το πρόστιμον και την κατεδάφισιν της οικίας, αλλ' εκ της αφορμής αυτής εψήφισαν νόμον πρωτοφανή εις την ιστορίαν των. Εξέλεξαν ως συμβούλους αυτού δέκα Σπαρτιάτας, άνευ της συγκαταθέσεως των οποίων ούτε καν να εκκίνηση εκ της πόλεως επί κεφαλής του στρατού δεν του ήτο επιτετραμμένον.

B. ΠΗΓΕΣ ΟΜΗΡΟΥ ΓΙΑ ΟΡΧΟΜΕΝΟ

Ο Ορχομενός και ο πλούτος του αναφέρονται συχνά και σε άλλα γεγονότα. Μάλιστα, έχει δημιουργηθεί και επικρατεί έως και σήμερα η αντίληψη ότι κάπου στον Ορχομενό είναι ακόμα κρυμμένοι θησαυροί και αρχαιότητες μεγάλης αξίας, με αποτέλεσμα πολλοί να μελετούν και να ερευνούν για να τα φέρουν πάλι στο φως. Για αυτό τον πλούτο και τους θησαυρούς του αρχαίου Ορχομενού μιλά και ο μεγάλος επικός ποιητής Όμηρος στην Ιλιάδα. Αναφέρει χαρακτηριστικά πως, όταν ο Αχιλλέας θύμωσε και αποχώρησε από τον πόλεμο εναντίον της Τροίας και οι υπόλοιποι Έλληνες τον παρακαλούσαν να γυρίσει πίσω, αυτός τους απάντησε: «Δεν γυρίζω πίσω στη μάχη, ακόμα και αν μου δώσετε όλα τα πλούτη που συρρέουν στον Βοιωτικό Ορχομενό και στις Θήβες της Αιγύπτου, που θησαυρούς σαν κι αυτές (τις πόλεις), δεν έχει καμία άλλη χώρα» (Ιλιάδα, I, 379-384).

Ο Όμηρος κάνει αναφορά στην Ιλιάδα για τον πλούτο των κατοίκων του Ορχομενού. Η πόλη συμμετείχε στον Τρωικό πόλεμο με αρχηγούς τον Ασκάλαφο και τον Ιάλμενο.¹

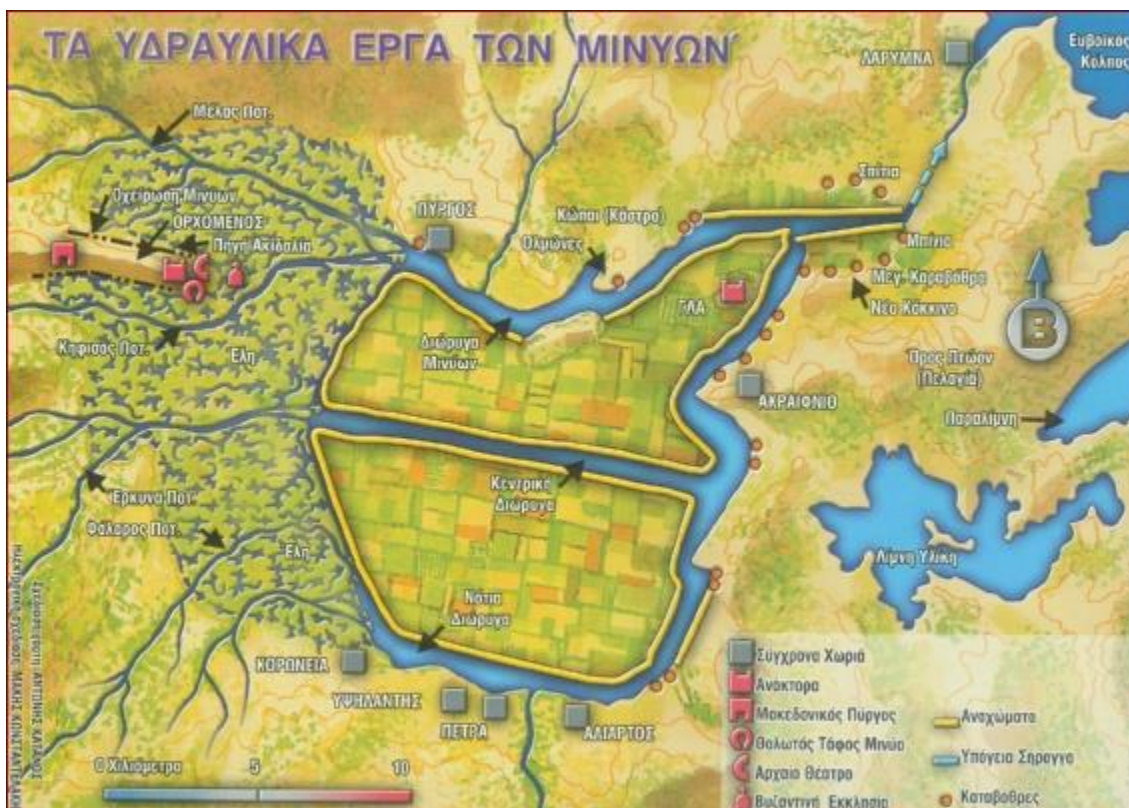
Όχι τυχαία, ο Ορχομενός στον Όμηρο φέρει το προσωνύμιο «Μινύειος», σε αντιδιαστολή με τον Ορχομενό «Πολύμηλο», που βρισκόταν στην Αρκαδία. Και αυτό το γένος όμως σταματά με το γιο του Μινύα, τον Ορχομενό, δεδομένου ότι ο τελευταίος ήταν άκληρος. Έτσι ο επόμενος βασιλιάς προήλθε από τον κλάδο του Αθάμαντος, αδελφού του Σισύφου. Πρόκειται για τον Κλύμενο, γιος του οποίου ήταν ο Εργίνος, που απέκτησε δύο γιους, τον Τροφώνιο και τον Αγαμήδη. Οι Θηβαίοι σκότωσαν τον Κλύμενο, οπότε ο Εργίνος έγινε βασιλιάς του Ορχομενού. Στη συνέχεια, με τη βοήθεια των αδελφών του εκστράτευσαν κατά των Θηβαίων, για να εκδικηθούν επειδή δολοφονήθηκε ο Κλύμενος και, αφού τους νίκησαν, τους επέβαλαν μεγάλο φόρο. Όμως, όταν ενηλικιώθηκε στη Θήβα ο Ηρακλής, ανέλαβε να απαλλάξει τους συμπολίτες του από το φόρο, επιτέθηκε στους Ορχομένιους και τους προκάλεσε μεγάλες συμφορές, υποχρεώνοντάς τους να πληρώνουν το διπλάσιο φόρο στους Θηβαίους. Παρ' όλα αυτά, ο Εργίνος φέρεται ότι ήταν ο πηδαλιούχος της Αργούς, του πλοίου με το οποίο πραγματοποιήθηκε η Αργοναυτική εκστρατεία. Μετά τον Εργίνο, η πόλη του Ορχομενού περιήλθε στον Ασκάλαφο και τον Ιάλμενο, οι οποίοι πήραν μέρος στην εκστρατεία κατά της Τροίας, όπως φαίνεται από το «Νηών κατάλογο» στην Ιλιάδα του Ομήρου· σε αυτό τον κατάλογο ο Ορχομενός εμφανίζεται μαζί με την Ασπληδόνα, αλλά διαχωρίζεται από 29 βοιωτικές πόλεις που αναφέρονται ως ομοσπονδία.

ΑΠΟΣΤΡΑΓΓΙΣΤΙΚΑ/ΑΡΔΕΥΤΙΚΑ ΕΡΓΑ ΤΩΝ ΜΙΝΥΩΝ

Ο Βοιωτικός Κηφισός εισέρχεται στο έδαφος του νομού από την επαρχία Λοκρίδας και διασχίζει τις πεδιάδες της Χαιρώνειας, του Ορχομενού και της Κωπαΐδας. Η πεδιάδα της Κωπαΐδας, συνέχεια των πεδιάδων της Χαιρώνειας και του Ορχομενού, ήταν άλλοτε μια αβαθής λίμνη (η μεγαλύτερη της Ελλάδας), μήκους 24 χλμ., πλάτους 13 χλμ. και βάθους 3 μέτρων.

Οι Μινύες υπήρξαν οι πρώτοι που σκέφτηκαν να την αποξηράνουν. Δεν γνωρίζουμε πόσο χρόνο τους πήρε αλλά τα κατάφεραν να αποκτήσουν μιαν απέραντη εύφορη έκταση δημιουργώντας ένα εκπληκτικό, για την εποχή, υδραυλικό σύστημα που άφησε άναυδους τους αρχαιολόγους, όταν το είδαν. «Είναι τα μεγαλύτερα αρδευτικά έργα της αρχαίας Ευρώπης», αποφάνθηκαν οι Γερμανοί ερευνητές που τα μελετούν από το 1990.

Ο πολιτισμός των Μινύων, του λαού που έζησε στη Βοιωτία με έδρα τον Ορχομενό, γνώρισε τη μεγάλη του ακμή του κατά 2^η π.Χ. χιλιετία. Σήμερα πιστεύεται ότι οι Μινύες που εγκαταστάθηκαν στον Ορχομενό της Βοιωτίας υπήρξαν έθνος δραστήριο και ιδίως ναυτικό που ανέπτυξε εμπορικές σχέσεις με άλλα ελληνικά φύλα.

Η πόλη του Ορχομενού χτίστηκε πλάι στην Ακιδάλια πηγή του Βιργιλίου ή την πηγή των Χαρίτων, όπως τη λέει ο Πausanias. Τέσσερα ποτάμια έχυναν τα νερά τους

στον κάμπο και τον πλημμύριζαν. Από εκεί, συνέχιζαν ως το βουνό και χάνονταν στις καταβόθρες. Οι μεγαλοφυείς Μινύες είχαν φτιάξει τρεις αναχωματικές τάφρους στη μέση και στις δυο άκρες της λίμνης και διοχέτευαν τα νερά στις καταβόθρες, με τέτοιο τρόπο, ώστε να ρυθμίζουν όπως ήθελαν το ύψος της στάθμης. Μ' άλλα λόγια, όχι μόνον είχαν αποξηράνει την απέραντη έκταση, αλλά χρησιμοποιούσαν τα νερά των ποταμών για να αρδεύουν τα νέα χωράφια τους. Δημιουργήθηκε έτσι ένα πλωτό αρδευτικό κανάλι μήκους περίπου 43 χλμ. και πλάτους σαράντα, η «Διώρυγα των Μινύων», που συνδεόταν με ένα περιφερειακό και άλλα μικρότερα ενώ, στην περιοχή υψώθηκαν τα κυκλώπεια τείχη του Γλα. Οι έρευνες αποκάλυψαν και μια συμπληρωματική τεχνητή καταβόθρα, μήκους 2.230 μέτρων, ύψους 1,80 μ. και πλάτους 1,5 μ. με 16 κάθετα φρέατα. Στην πλούσια Αίγυπτο, τη δουλειά των τεχνητών καναλιών, που έφτιαξαν οι Μινύες, την έκανε ο θεϊκός Νείλος, όταν αποφάσιζε να ξεχειλίσει. Στον Ορχομενό, οι άνθρωποι αποφάσιζαν. Ο άλλοτε βυθός της λίμνης, φορτωμένος με την εύφορη λάσπη (ιλύ) που είχαν αποθέσει εκεί οι αιώνες, αποδείχτηκε ασύλληπτα γόνιμος. Το μαρτυρούν οι σιτοβολώνες, που αποκαλύφθηκαν εκεί στις κατοπινές ανασκαφές:

Όμως, οι καταβόθρες δεν ήταν σταθερές. Κάποιες από αυτές, κατά καιρούς, βούλωναν. Οι Μινύες κατασκεύασαν έναν νέο αγωγό κι έστειλαν τα νερά στη γειτονική Λάρυμνα, όταν η απορρόφηση παρουσίαζε προβλήματα. Με τα χρόνια, οι φυσικές υποδοχές των νερών βούλωσαν ολοκληρωτικά. Ίσως να έφταιγε και η επέμβαση των ανθρώπων που ποτέ δεν μπόρεσαν να υποτάξουν πλήρως τη φύση. Τα νερά δεν έβρισκαν πια διέξοδο κι ο αγωγός, που τα έστελνε στη Λάρυμνα, δεν επαρκούσε. Σιγά - σιγά, ο κάμπος πλημμύρισε, ξανάγινε λίμνη. Τα εύφορα χωράφια σκεπάστηκαν πάλι απ' τα νερά. Ο Ορχομενός άρχισε να φθίνει. Στα 1100 π.Χ. δεν ήταν παρά ένα φτωχικό χωριό. Έτσι τον αναφέρει και ο Όμηρος στον Νεών κατάλογο. Ο Ορχομενός ξεχάστηκε.

Μια παλιά παράδοση της περιοχής εξηγεί ότι «δύο αδέρφια γίγαντες κατείχαν αυτόν τον τόπο. Ο ένας ήταν βοσκός και είχε τα βουνά ενώ ο άλλος ήταν γεωργός και δούλευε τα χωράφια στον κάμπο. Μάλωσαν τ' αδέρφια και ο βοσκός βούλωσε τα ανοίγματα με μαλλιά από τα πρόβατα. Έτσι, σχηματίστηκε η λίμνη.

ΑΡΧΑΙΟ ΘΕΑΤΡΟ ΟΡΧΟΜΕΝΟΥ

Το αρχαίο θέατρο Ορχομενού είναι κτισμένο εντός της τειχισμένης ακρόπολης του 4ου αι. π.Χ. και σήμερα είναι ορατό στην περιοχή ανάμεσα στον μνημειώδη μυκηναϊκό θολωτό τάφο (13ος αι. π.Χ.), γνωστό ως «Θησαυρό του Μινύα» και το βυζαντινό ναό της Παναγίας Σκριπούς.

Η πρώτη διαμόρφωση του θεατρικού χώρου χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. και πιθανότατα σχετίζεται με την εποχή επέκτασης των οχυρωματικών τειχών της πόλης από τους Μακεδόνες, μετά την επικράτηση του Φιλίππου Β' Μακεδονίας στη μάχη της Χαιρώνειας το 338 π.Χ. ή μετά την καταστροφή των Θηβών το 335 π.Χ. Τότε ο Ορχομενός ανταμείφθηκε από τους Μακεδόνες για τις υπηρεσίες του στην εκπόρθηση της αντίζηλης πόλης.

Η πρωϊμότερη χρήση του χώρου κατά τον 5ο αι. π.Χ., για την πραγματοποίηση δρωμένων στο πλαίσιο θρησκευτικών εορτών, δεν μπορεί να αποκλεισθεί καθώς από τις εργασίες καθαρισμού της ορχήστρας αλλά και του θεμελίου του παλαιότερου σκηνικού οικοδομήματος το 2012, προήλθαν δύο χάλκινα νομίσματα Χαλκίδας, με χρονολογία κοπής 480-445 π.Χ.

Το θέατρο, όπως αυτό αποκαλύφθηκε κατά τις ανασκαφές της δεκαετίας του 1970 σώζει ένα ενιαίο κοίλο και οι βαθμίδες για την έδραση των μαρμάρινων εδωλίων είναι εν μέρει λαξευμένες στο φυσικό βραχώδες πρανές του Ακοντίου και εν μέρει έχουν

κατασκευαστεί από τεχνητές επιχωματώσεις, οι οποίες ωστόσο δεν έχουν διασωθεί. Η σημερινή μορφή του μνημείου είναι το αποτέλεσμα συνεχών ανακατασκευών και προσθηκών που έλαβαν χώρα σε όλη τη διάρκεια της περιόδου χρήσης του.

Η πρώτη ανακατασκευή του χρονολογείται στον 2ο αι. π.Χ. ενώ μια τελευταία επέμβαση εκτιμάται ότι έγινε τον 3ο αι. μ.Χ. Η μορφή του θεάτρου αποκρυσταλλώθηκε τον 2ο αι. π.Χ. οπότε κατασκευάστηκε το μαρμάρινο κοίλο, το μαρμάρινο σκηνικό οικοδόμημα και σχηματίστηκε η άντυγα του θεάτρου. Την ίδια περίοδο η είσοδος της βόρειας παρόδου μνημειοποιείται με την κατασκευή διπλού ανοίγματος ενώ στο βόρειο άκρο του θεάτρου δημιουργείται διπλή κλίμακα που οδηγούσε τους θεατές στα ψηλότερα σημεία του κοίλου.

Το αρχαίο θέατρο και η Παναγία της Σκριπούς συνθέτουν μια μοναδική περίπτωση ενός σπάνιου συνόλου με μεγάλο βάθος ιστορικών φάσεων. Οι ανασκαφές απέδειξαν ότι το θέατρο τοποθετήθηκε στην περιοχή ενός προϋπάρχοντος μυκηναϊκού νεκροταφείου. Το φαινόμενο της αλλαγής από

μυκηναϊκό νεκροταφείο (κιβωτιόσχημοι-θαλαμοειδείς τάφοι) σε θέατρο αποτελεί μια σπάνια περίπτωση σε διεθνές επίπεδο. Ίχνη από μια πρώτη διαμόρφωση ενός θεατρικού χώρου χρονολογούνται πιθανότατα τον 4^ο αιώνα π.Χ. και σχετίζονται με την εποχή επέκτασης των τειχών της πόλης από τους Μακεδόνες, μετά την επικράτηση του Φιλίππου Β' στη μάχη της Χαιρώνειας το 338 π.Χ. ή μετά την καταστροφή των Θηβών το 335 π.Χ.

Το κοίλο και η ορχήστρα.

Η σημερινή μορφή του μνημείου είναι το αποτέλεσμα συνεχών ανακατασκευών και προσθηκών που έλαβαν χώρα σε όλη τη διάρκεια της περιόδου χρήσης του. Η πρώτη ανακατασκευή του χρονολογείται στον 2ο αιώνα π.Χ., ενώ μια τελευταία επέμβαση εκτιμάται ότι έγινε τον 3ο αιώνα μ.Χ.

Η μορφή του θεάτρου αποκρυσταλλώθηκε τον 2ο αιώνα π.Χ.. Τότε κατασκευάστηκε το μαρμάρινο κοίλο, το μαρμάρινο σκηνικό οικοδόμημα και σχηματίστηκε η άντυγα του θεάτρου. Την ίδια περίοδο η είσοδος της βόρειας παρόδου παίρνει μνημειακή μορφή με την κατασκευή διπλού

Ορχήστρα και σκηνικό οικοδόμημα.

ανοίγματος ενώ στο βόρειο άκρο του θεάτρου δημιουργείται διπλή κλίμακα που οδηγούσε τους θεατές στα ψηλότερα σημεία του κοίλου.

Το κοίλο είναι στραμμένο προς τα νοτιοανατολικά και διαμορφώθηκε σε σχήμα ημικυκλίου με έντονη αξονική προέκταση. Η ορχήστρα έχει διάμετρο 15,5 μέτρων και διαχωρίζεται από το κοίλο με αγωγό αποχέτευσης ομβρίων και ένα επίπεδο αναβαθμό. Η κατώτερη βαθμίδα του κοίλου τονίζεται με πολυλίθινες

μαρμάρινες προεδρίες σπάνιου τύπου, οι οποίες διασώθηκαν σε κακή κατάσταση. Το κοίλο χωρίζεται ακτινωτά με κλίμακες σε 8 κερκίδες.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο εντοπισμός κατά χώραν αρχιτεκτονικών στοιχείων που προέρχονται από το σκηνικό οικοδόμημα και το προσκήνιο. Τα στοιχεία αυτά μπορούν να βοηθήσουν στην αποκατάσταση της εικόνας της ανωδομής της σκηνής, αν και πολλά μέλη της χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή του βυζαντινού ναού της Σκριπούς.

Το προσκήνιο διαμορφωνόταν με σκηνογραφικούς πίνακες και ημικίονες δωρικού ρυθμού που έφεραν επιστύλια στα οποία υπήρχε χαραγμένη επιγραφή με αφιέρωση στις Χάριτες. Προεξέχουσες συμμετρικές πτέρυγες στο προσκήνιο διεύρυναν σημαντικά την εντύπωση του σκηνικού οικοδομήματος το οποίο στο επίπεδο του ισογείου έφτανε σε μήκος 37,5 μέτρων.

Πάνω από το προσκήνιο βρισκόταν το λογείον, ο χώρος όπου κινούνταν οι ηθοποιοί. Από τη πίσω πλευρά του λογείου, όπως φαίνεται από τους τοίχους της σκηνής που εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή του 1972, ξεκινούσε το σκηνικό οικοδόμημα, το οποίο, κατά τα συνήθη, είχε στην πρόσοψη θυρώματα.

Επίσκεψη μαθητών από Αμερική, Βέλγιο και Σέρρες το 2013.

Το μνημείο σώζεται σε κακή κατάσταση διατήρησης. Ανήκει στη κατηγορία των άτυχων μνημείων της αρχαιότητας. Για παράδειγμα, οι αναλημματικοί τοίχοι έχουν απολέσει το 90 % των λίθων τους ή από όλο το κοίλο μόνο λίγα σπαράγματα θραυσμάτων εδωλίων έχουν σωθεί εδώ και εκεί. Η εύκολη πρόσβαση και η έντονη δραστηριότητα την περίοδο του Μεσαίωνα είχαν ως αποτέλεσμα την συστηματική αρπαγή των λίθων του μνημείου. Επιπλέον, το μνημείο δεν έχει ανασκαφεί συστηματικά και συνολικά.

Μετά την αποκάλυψή του το 1973, κατά την οποία εντοπίστηκε

το

μεγαλύτερο τμήμα του κοίλου και της ορχήστρας, το 1997-1998 πραγματοποιήθηκαν από τη Θ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων ανασκαφικές εργασίες μικρής κλίμακας, οι οποίες έφεραν στο φως στα νοτιοδυτικά του θεάτρου τα αναλήμματα των παρόδων του μνημείου. Τα πορίσματα της ανασκαφής δημοσιεύτηκαν στο Αρχαιολογικό Δελτίο σε ένα σύντομο άρθρο

Το 2012, κατόπιν συνδρομής και πρωτοβουλίας του σωματείου «ΔΙΑΖΩΜΑ», η Θ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων με την οικονομική ενίσχυση της Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας - Περιφερειακής Ενότητας Βοιωτίας, στο πλαίσιο Προγραμματικής Σύμβασης Πολιτισμικής Ανάπτυξης, πραγματοποίησε εκτεταμένο ανασκαφικό καθαρισμό του μνημείου και μικρής κλίμακας ανασκαφική έρευνα σε επιλεγμένα σημεία του χώρου, με σκοπό να αποκαλυφθούν όλα τα δομικά στοιχεία του οικοδομήματος προκειμένου να εκπονηθεί η μελέτη αποκατάστασης του μνημείου.

Καθαρισμός έγινε και στον χώρο νότια του θεάτρου, όπου είχε γίνει ανασκαφή την περίοδο 1997-98 και μεταξύ άλλων είχε αποκαλυφθεί κτήριο και ανατολικότερα διαμέρισμα που σώζει βοτσαλωτό δάπεδο, το οποίο στο κέντρο έχει ψηφιδωτή διακόσμηση με μαϊάνδρο και σπείρες. Η χρήση και η χρονολόγηση του κτηρίου δεν είχαν αρχικώς εξακριβωθεί, με αποτέλεσμα να ερμηνευθεί ως στωϊκό ή ναϊκό οικοδόμημα των αυτοκρατορικών χρόνων. Ωστόσο, μετά την ερμηνεία και τον συσχετισμό όλων των τεκμηρίων μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα η άποψη ότι πρόκειται για ναϊκό οικοδόμημα,

το οποίο μάλιστα προϋφίσταται του θεάτρου, καθώς η νότια πάροδος του θεάτρου έχει προσαρμοστεί στον βόρειο μακρό τοίχο του ιερού, με αποτέλεσμα να διαταράσσεται η συμμετρία της ΝΑ γωνίας του.

Το θέατρο σήμερα...

...αναπαράσταση της πρότασης για την αναστύλωση του θεάτρου.

Πρόταση αποκατάστασης του αρχαίου θεάτρου από τον αρχιτέκτονα-μηχανικό Θεμιστοκλή Μπιλή.

Η πρόταση που έχει έγκριθεί και από το Κέντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο, δεν περιλαμβάνει μόνο την αποκατάσταση του αρχαίου θεάτρου αλλά τη δημιουργία Αρχαιολογικού Πάρκου.

Το **Αρχαιολογικό Πάρκο** του Ορχομενού έχει στόχο να ενοποιήσει, αναδείξει και εντάξει στην ζωή της πόλης και των επισκεπτών της τα σημαντικά αρχαία μνημεία του καθώς και το φυσικό τοπίο στις υπώρειες του Ακόντιου όρους.

Χώρος Αρχαιολογικού Πάρκου Ορχομενού.

Η δημιουργία Αρχαιολογικού Πάρκου ήταν παλαιό όραμα πολλών κατοίκων, της τοπικής αυτοδιοίκησης, των αρμόδιων αρχαιολόγων (της Θ' ΕΠΚΑ, και της 23ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων) και των μελετητών παλαιότερων και νεωτέρων πολεοδομικών μελετών για την περιοχή. Στον χορηγικό φάκελο της Θ' ΕΠΚΑ περιλαμβάνεται το ακόλουθο απόσπα-σμα:

«Προκειμένου το αρχαίο θέατρο του Ορχομενού να αναδειχθεί και ακολούθως να αποτελέσει ένα ζωντανό κύτταρο πολιτισμού για την περιοχή της Βοιωτίας με την πραγματοποίηση θεατρικών και μουσικών παραστάσεων σε αυτό, κρίνεται απαραίτητη, τόσο η ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας του χώρου του θεάτρου, ώστε να αποκαλυφθεί πλήρως η κάτοψη του μνημείου και να ενοποιηθεί

Το γενικό σχέδιο της αρχιτεκτονικής μελέτης για το Αρχαιολογικό Πάρκο Ορχομενού.

ο χώρος με τα μνημεία που διατηρούνται πέριξ αυτού (Θολωτός τάφος, ναός Παναγίας Σκριπούς), όσο και η υλοποίηση εργασιών στερέωσης, ήπιου χαρακτήρα, ώστε να προστατευθεί το μνημείο από τη φυσική φθορά, που έχει επέλθει με την πάροδο του χρόνου.

Οι εργασίες ανάδειξης και προστασίας του μνημείου θα πραγματοποιηθούν, υπό το πρίσμα της διατήρησης του χαρακτήρα του και της οργανικής ενσωμάτωσής του στον ευρύτερο αρχαιολογικό χώρο του Ορχομενού, όπου διατηρούνται ορατά, κατάλοιπα της ανθρώπινης δραστηριότητας από τους προϊστορικούς έως και τους βυζαντινούς χρόνους. Επιπροσθέτως, η ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου και η χρήση των επιμέρους μνημείων θα συμβάλλουν στην εκπαίδευση των επισκεπτών μέσα από τη βιωματική εμπειρία».

Ο ΤΑΦΟΣ ΤΟΥ ΜΙΝΥΑ

Γενικά

Το μνημείο ήταν ορατό και φημισμένο για πολλούς αιώνες μετά την αρχική του χρήση και φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε ως τόπος λατρείας κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Ο τάφος ήταν άθικτος και πρέπει να αποτελούσε αξιοθέατο της περιοχής τουλάχιστον μέχρι και το 2ο αιώνα μ.Χ., όταν τον επισκέφθηκε ο περιηγητής Πανσανίας με θαυμασμό περιέγραψε την κατασκευή της θόλου. Ο Πανσανίας όταν επισκέφθηκε το «Θησαυρό του Μινύου», τον μνημειώδη θολωτό τάφο του 13ου αιώνα π.Χ. θαύμασε τον τρόπο κατασκευής του, αντιπαραβάλλοντάς τον με τα κυκλώπεια τείχη της Τίρυνθας και τις πυραμίδες της Αιγύπτου (Πανσανίου, Βοιωτικά IX, 38), καθώς ο τάφος ακόμη και τότε, 15 αιώνες μετά την κατασκευή του, διατηρούσε άθικτη τη θόλο και το δρόμο του. Στους αιώνες που ακολούθησαν, το μνημείο σταδιακά καλύφθηκε με επιχώσεις, αλλά εξακολουθούσε να είναι ορατό.

Πού βρίσκεται

Στους ανατολικούς πρόποδες του Υφάντειου λόφου (ανατολική άκρη του Ακόντιου όρους) και στο δυτικό άκρο του σημερινού Ορχομενού βρίσκεται ένα από τα πιο έξοχα και εντυπωσιακά μνημεία των Μινυών. Υπολογίζεται ότι χτίστηκε κατά τη 2η χιλιετηρίδα π.Χ. Οι λιθογραφίες μαρτυρούν ότι ο τάφος (τουλάχιστον το επάνω τμήμα

του) ήταν πάντα ορατός.

Βρίσκεται κοντά στα ερείπια του προϊστορικού οικισμού που αναπτύχθηκε στον Ορχομενό και κοντά στο μεταγενέστερο θέατρο της πόλης. Σε αυτόν πρέπει να είχαν ταφεί μέλη της βασιλικής οικογένειας των Μινυών.

Πότε ανακαλύφθηκε

Το μνημείο έφεραν στο φως οι ανασκαφές του Ερρίκου Σλήμαν στα 1881-1885, αν και πρώτος επιχείρησε το 1803, χωρίς επιτυχία, ο γνωστός άγγλος Έλγιν. Μετά τον Σλήμαν έκαναν ανασκαφές το 1893 η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή και στη συνέχεια Γερμανοί αρχαιολόγοι, στα 1903 και 1905.

Οι ανασκαφές αυτές έφεραν στο φως νεολιθικούς συνοικισμούς με κυκλικά και τετράγωνα θεμέλια σπιτιών, τάφους 3.000 χρόνων π.Χ., ανάκτορα ή Ασκληπιείο μυκηναϊκής εποχής και άλλα που είναι δείγματα ότι ο τόπος κατοικήθηκε χωρίς χρονικά κενά από τη νεολιθική εποχή. Κατασκευαστές του τάφου φέρονται οι Τροφώνιος και Αγαμήδης, γιοί του βασιλιά του Ορχομενού Εργίνου.

Η κατασκευή του

Ο τάφος είναι μαρμάρινος και αποτελείται από τέσσερα μέρη, το δρόμο (μία τάφρος), το στόμιο (είσοδος), τη θόλο (πελώριο κυκλικό οικοδόμημα με κωνική στέγη), και το θάλαμο (ορθογώνιο πλευρικό μικρό δωμάτιο).

Η είσοδος είναι μεγαλοπρεπής και επιβλητική. Η πόρτα της μεγάλης αίθουσας, πλάτους 2,76 μέτρων και ύψους 5,60 μέτρων, σκεπάζεται με ένα τεράστιο υπέρθυρο ογκόλιθο 6 μέτρα μήκος και βάρους άνω των 120 τόνων.

Η θόλος, που είναι το σημαντικότερο από τα τέσσερα μέρη, είναι μια τεράστια κυκλική αίθουσα και έχει διάμετρο δαπέδου 14 μέτρα και τοιχώματα από πελεκημένα μάρμαρα τοποθετημένα έτσι ώστε να σχηματίζουν δακτυλίδια. Τα δακτυλίδια αυτά όσο ανεβαίνουν γίνονται διαρκώς μικρότερα, ώσπου κλείνουν την κορυφή και σχηματίζουν έτσι μια θολωτή κυψέλη.

Το εσωτερικό του τάφου πρέπει να είχε διακόσμηση με χάλκινα και χρυσά κοσμήματα και χαλκοστρωμένο το δάπεδό του, πράγμα που βεβαιώνεται από τις υποδοχές στους τοίχους κι από ένα απομεινάρι πλάκας χαλκού σφηνωμένο ανάμεσα στο δάπεδο και τον τοίχο αριστερά της εισόδου. (Στη θόλο γίνονταν οι θυσίες και οι νεκρικές τελετές)

Στο κέντρο της θόλου σώζεται μαρμάρινο βάθρο μήκους 5,73 μ., που προστέθηκε κατά την ελληνιστική εποχή και επάνω του ήταν στημένα αγάλματα των θεών.

Στα βορειοανατολικά της θόλου υπάρχει μικρή πόρτα ύψους 2,12 μέτρων και πλάτους 1,44 μέτρων που συγκοινωνεί με το θάλαμο (μικρό ορθογώνιο τετράπλευρο δωμάτιο).

Η οροφή του θαλάμου είναι καλυμμένη με λεπτές λίθινες τετράγωνες πλάκες, σκαλισμένες με ανθέμια, ρόδακες και σπειροειδή κοσμήματα. Αποκαταστάθηκε το 1914 από τον αρχιτέκτονα-αρχαιολόγο Αναστάσιο Ορλάντο. Από απομεινάρια που βρέθηκαν, φαίνεται πως και οι τέσσερις κατακόρυφοι τοίχοι του θαλάμου, ήταν καλυμμένοι με παρόμοιες πλάκες που έφεραν περίτεχνη και πλούσια διακόσμηση. Δεν είναι γνωστό σε τι χρησίμευε το πλευρικό δωμάτιο. (Ίσως ήταν οστεοφυλάκιο

ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΗΒΑΣ

Πολλά από τα ευρήματα που βρέθηκαν στον αρχαιολογικό χώρο του Ορχομενού εκτίθενται σήμερα στο μουσείο της Θήβας. Ενδεικτικά παρατίθενται κάποια:

Πρόκειται για μία πήλινη σφραγίδα (3000-1700π.Χ) από τον Ορχομενό. Οι σφραγίδες ήταν ένδειξη οργανωμένων κέντρων διοίκησης στους οικισμούς της Βοιωτίας.

Πρόχους, 2400-2200 π.Χ, Ορχομενός

Χρυσά κοσμήματα που βρέθηκαν σε τάφο του Ορχομενού (1700-1600 π.Χ.).

A

ρ. 1: Χάλκινο κοντό χρυσόηλο ξίφος
 Αρ. 2: Χάλκινο μακρύ χρυσόηλο ξίφος
 Αρ. 3: Μάχαιρα 15ος/14ος αι. π.Χ. Ορχομενός

Αφιερώματα από το ιερό των «χθόνιων θεοτήτων» που βρέθηκαν στον Ορχομενό.

Βιβλιογραφία

Αραβαντινός, Β. 2008. Ιστορικό πλαίσιο της Βοιωτίας. Στο αρχαιολογία Εύβοια & Στερεά Ελλάδα, επιμ. Βλαχόπουλος, Μέλισσα 2008, σελ. 214-227.

Δάλκας, Θ. 1991. Λειβαδιά Ιστορικοί περίπατοι στα Νοτιοανατολικά της. έκδοση Β, Αθήνα 1991

Μουστάκας, Σ. 2013. Αναπαράσταση λειτουργίας αρχαίων υδραυλικών έργων στην περιοχή της Κωπαΐδας

Παυσανίας. Ελλάδος Περιήγησις

Roller, D. W. 1998. Early travelers in Eastern Boiotia. Amsterdam, 1998

Ρούσσαρης, Α. (2009). «Μύθοι και ιστορίες της αρχαίας Βοιωτίας». Λιβαδειά: Σύγχρονη Έκφραση.

Τσάκου-Κουβερίνο, Τ. (2003). «Εγκυκλοπαίδεια της Αρχαίας Βοιωτίας». Αθήνα: Πάραλος.

Ηλεκτρονικές πηγές

<http://www.sekthivas.mysch.gr/dti/index.html> Δίκτυο Τοπικής Ιστορίας Βοιωτίας

<http://followodyseus.culture.gr/>

http://odyseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=5341

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9F%CF%81%CF%87%CE%BF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CF%8C%CF%82_%CE%92%CE%BF%CE%B9%CF%89%CF%84%CE%AF%CE%B1%CF%82

<http://asopichos.gr/%CE%B7-%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BF%CF%81%CF%87%CE%BF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%BF%CF%8D-3%CE%BF-%CE%BC%CE%AD%CF%81%CE%BF%CF%82-%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B1%CE%B9/>

<https://arxaia-ellinika.blogspot.gr/2017/05/thisauros-minia-orxomenos-viotias.html>